

KIRIM TÜRK YURDUNDA KÜLTÜR VARLIKLARIMIZ

Prof.Dr.Tuncer GÜLENSOY

Kırım, Karadeniz'in kuzeyinde bir yarımada olup, doğusunda Azak Denizi bulunmaktadır. Karadeniz'le Azak Denizini birleştiren Kerç Boğazı, Kırım yarımadasını Kuban'dan ayırır. Kuzeyde Urkapı ile Ukrayna'ya bağlanmıştır. Tabii güzellikleri ve yeşil alanlarla kaplı olmasından dolayı Kırım'a Türkler "Yeşil Ada" adını da vermişlerdir. Yüzölçümü 26.000 km² olup, nüfusu (Rus, Ukrain, Alman ve Kırım Türkü) 2 milyon civarındadır. Son duruma göre Türklerin sayısı 270 bin civarındadır. Başta Gözleve olmak üzere birkaç yerleşim yerinde çok az sayıda Karaim Türkleri de bulunmaktadır.

Kırım'ın güneydoğu kıyıları boyunca Yayla Dağları uzanır. Bu sıradağların kuzeyindeki açık, büyük ova, Urkapı'ya kadar devam eder. Yıllık yağış oranı 45 cm., yıllık ısı ortalaması 11° kadardır. Bütün Kırım'da ılıman Doğu Avrupa iklimi hüküm sürer.

Kırım bitki örtüsü bakımından oldukça zengindir. Güneyde kışın yapraklarını döken ağaç türleri yanında oldukça büyük çam ağaçları bulunur. Bitki bilimciler kayın ağacı ve bağların kuzey sınırını Kırım olarak çizerler. Kuzeyde bozkırlar, yine güneyde de, Kırım Türklerince "Çöl" adı verilen ovalar uzanır.

Kırım sâhilleri, tıpkı Anadolu'nun Karadeniz sâhilleri gibi yumuşak bir iklime sahip olup beyaz ve kara kumlu tabii plâjlarla doludur. Bu sebepten, eski Sovyetler Birliği'nin ünlü yaz dinlenme yerleri başta, Aluşta, Gözleve ve Yalta olmak üzere bu sahiller boyunca kurulmuştur.

Başkent Akmescit yeşilliklerle kaplı eski bir Türk yerleşim merkezi olup, bir üniversitesi bulunmaktadır. Bugün de Kırım Türklerinin milli kütüphane, müze ve okul gibi eğitim merkezleri bu şehirdedir. Eski Kırım kalğaylarının (veliahtlarının) merkezi olan Akmescit yine aynı özelliğini sürdürmektedir. Akmescit'in dışında belli başlı şehirleri şunlardır: Rusların halâ Karadeniz'deki askerî deniz üssü olan Sivastopol, adını Kerç Boğazına da vermiş olan doğudaki Kerç, Yayla dağının eteklerinde güneydoğuda bir liman şehri olan Yalta (ki bu şehir eskiden doğrudan doğruya Türkiye'ye ait olup "Beylerbeyi" rütbeli bir Bâbiâli memuru tarafından yönetilirdi. Bu memur, Kırım Hanı'nı sultan adına kontrol ederdi.), içinde bugün hâlâ ayakta kalabilen Mimar Sinan'ın 1572'de yaptığı câminin bulunduğu Gözleve, sahilden içerde Karasubazarı ve Eski Kırım ile Kırım Hanlığı'nın ünlü başşehri Bahçesaray.

Bu büyük yerleşim alanlarının dışında, Özbekistan, Azerbaycan, Gürcistan gibi ülkelerden anavatanlarına geri dönen Kırım Türklerinin yerleşme alanları ortaya çıkmakta, 500-1000 hânelik kasaba büyüklüğünde şehirler doğmaktadır. Bahçesaray, Akmescit, Gözleve, Aluşta civarında bu tür yerleşim alanları çoğunluktadır. Bunlardan birisinin adı "Hoşgeldi" olup, Akmescit ile Zuya köyü arasındadır.

Uzun yıllar Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti altında kalan Kırım, bugün Ukrayna Cumhuriyeti'ne bağlı tarihî bir Türk yurdudur. İlkçağda bir Türk kavmi olan İskitler'in yurdu olan Kırım, sonraki devirlerde bütün Türk kavimlerinin uğrak yeri olmuştur. Uzun yıllar Karadeniz'in kuzeyinde hüküm süren Hazar Türk İmparatorluğu Kırım'a da hâkim olmuştur. Bugün Kırım'da yaşayan Karay Türkleri Hazarların soyundandır.

XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları Sultanı Alâattin Keykubat, Kırım'a düzenlediği ünlü deniz seferi neticesinde Ada'yı ve civarını Türkiye'ye bağlamıştır. Fakat, aynı yüzyılın ortalarında Kırım, Moğollar tarafından istilâ edilmiştir. Bugün Nogay adı ile anılan Türkler, bu istilâ neticesinde Kırım'a yerleşen boyların torunlarıdır. Hazar, Kıpçak, Kuman, Oğuz gibi Türk kavimlerinin yaşadığı Kırım'da Moğollar, hızla Türkleşmiş ve Moğolca'yı unutarak "Nugay Türkçesi" adını verdiğimiz şiveyi yaratmışlardır.

Karadeniz'in kuzeyinde geniş bir coğrafyayı kaplayan büyük ve kudretli Altın Ordu imparatorluğu parçalanınca, Cengizli prenslerinden biri, Kırım ile Ukrayna'yı da içine alan bir Kırım Hanlığı kurmuştur. Türk tarihinde "Giraylar" adını alan bu hânedan Fâtih Sultan Mehmet'in son yıllarında Türkiye'ye bağlanmıştır.

Kırım Hanlığı'ndan sonra XVIII. yüzyılın son yıllarında Kırım'a hâkim olan Rus Çarlığı, tamamen Türklerden ibaret olan Kırım nüfusunu kılıçtan geçirmeye başlamış, bu katliâm neticesinde yüzbinlerce Kırım Türkü Anadolu'ya göçmüşlerdir. Bugün Bursa, Bandırma, Eskişehir, Polatlı gibi şehirlerde yaşayan Kırım Türkleri bu ve 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) yenilgisinde Anadolu'ya göçenlerin torunlarıdır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kırım'da kurulan Türk devleti Ruslar tarafından yok edilmiş, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra da, Kırım Türkleri, "Almanlar safında yer aldıkları bahanesiyle", Ural Dağları, Sibiryâ ve Özbekistan'a sürülmüşlerdir. Türk kasabı adı ile anılan Stalin ve Beria'nın emriyle gerçekleştirilen bu sürgün sonucunda, binbeşyüz yıllık Türk yurdu olan Kırım, Ukrayna'ya bağlanarak (19 Şubat 1954) bir Ukrân ülkesi haline getirilmiştir.

Kırım, Türkler tarafından çok sevilmiş bir ülkedir. Yavuz Sultan Selim ve oğlu Kanunî ile Yavuz'un kardeşi Şehzâde Mehmet Kırım'da bulunmuşlardır. Ana tarafından Kırım Hanı'nın torunu olan Kanunî, büyük Türk mimarı Sinan'a Gözleve'de büyük bir câmi inşa ettirmiştir. Kırım'ın kaybı Anadolu Türkleri'ni ve İstanbul'u büyük bir teessüre boğmuş, bu kayıp hiç bir zaman hazmedilememiştir. Tarihçiler, Abdülaziz'in ünlü dev donanmasını Kırım'ı yeniden Türk vatını yapabilmek için inşa ettirdiğini yazarlar.

xxx

Osmanlı Sultanları, Kırım'ın Ruslar tarafından işgâlinde sonra da buraya yaz için dinlenmeye gelen Çarlara bir elçi göndererek "Hoş geldiniz! " dedirtmiş, bu toprakların hâlâ bir Türk toprağı olduğunu imâdan çekinmemiştir. Ruslar da bu harekete hiç bir zaman ses çıkartmamışlardır.

Arkeolojik ve etnografik bilgilerimize göre tarihî bir Türk yurdu olan Kırım, gerek Altın Ordu İmparatorluğu ve Hanlık devirlerinde müstakil, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir devlet olarak yaşadığı yıllarda sayısız kültür varlıklarına sahipti.

1944 yılında, Türk düşmanı Stalin'in emri ile bir gecede boşaltılıp, halkı Ural dağları, Sibiryâ ve Özbekistan'ın bozkırlarına sürülen Kırım'da büyük bir kültür katliâmı da başlamıştı. Yüzlerce yıl emek verilip göznuru dökülen eserlerden pek çoğu tahrip edilmiş, mezarlıklar, çeşmeler, hanlar, kervansaraylar, hamamlar, câmiler, eski evler, saraylar yıkılarak, Türk'e ait ne varsa izleri silinmişti.

Tarihî bilgilerimize göre, önceleri İskit ve Hazar Türkleri tarafından yurt tutulan Kırım ve yöresinde yapılan kazılarda çok zengin arkeolojik ve etnografik buluntular ele geçirilmiştir.

S.A.Pletneva'nın Hazar Türkleri'ni anlatan Rusça eserinde verdiği resim ve şekiller, bu Türk kavminin sanat izlerini göstermektedir¹. Eserdeki "balba" tipleri, kayalara çizilmiş kuş, geyik, at, çift hörgüçlü deve, domuz ve kuyruğu düğümlü at üzerindeki savaççı figürleri ile bronz madalyon, kolye gibi süs eşyası ve toprak testi gibi malzemelerdeki figürler Hun Türkleri² ile Kök Türk sanat eserlerindeki figürlerle tam bir uyum hâlinindedir. Özellikle kaya resimleri E.Novgorodova'nın³ Orta Asya ve Moğolistan'la ilgili ünlü eserindeki kaya resimleriyle mukayese edilebilir.

Karadeniz'in kuzeyindeki Türk bölgelerinde yaptığı kazılarla tanınan Rus arkeolog A.O.Dobrolübskiy, yazmış olduğu eser ve makalelerinde⁴, yörede bulunduğu mezar kalıntıları ve arkeolojik malzemelerin şekillerini vererek Türk tarih ve sanatının bilinmeyen yönlerine ışık tutmaktadır.

1990 yılında Moldavya-Gagauzistan'da düzenlenen kongre sırasında Çadır şehrinde tanıyıp eserlerini gördüğüm ve 23-27 Ekim 1991 tarihlerinde, Kayseri-Erciyes Üniversitesi'nde tertiplediğimiz "Türk Dünyasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik İlişkileri Kurultayı"na davet ettiğim Dobrolübskiy, bu kurultaya sunduğu "Les fouilles d'Ismail turque" adlı tıblığı ve ekindeki çizimlerle yörenin Türk arkeolojisi ve tarihi bakımından önemini vurgulamaktadır⁵.

Kırım'ın kuzey doğusundaki bazı yörelerin Cenevizliler tarafından koloni olarak kullanıldığı bilinmektedir. Her ne kadar Ceneviz kültürü bu yörede görülürse de Türk "damga"larının tarihî gelişimine bakıldığında⁶, kayalara çizilmiş damga işaretlerinden, Türklerin Cenevizlilerden çok önce bu yörelerde yaşadıkları anlaşılmaktadır.⁷

1. S.A.Pletneva, **Hazarı**, Moskva "Nauka", 1986 (20x12,5cm.), 90 S.

2. bkz. N.Diyarbakırlı, **Hun Sanatı**, İstanbul 1972 (28,5x21,5 cm.), 243 S.

3. E.Novgorodova,

4. A.O.Dobrolübskiy, **Koçevniki Severo-Zapadnogo Priçernonor'ya**, Kiev Naukova Dumka 1986 (20x14,3 cm.), 138 S.

5. bkz.ekteki çizim örnekleri.

6. Bu konuda bkz. Tuncer Gülensoy, **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, İstanbul 1989.

7. Simfeporol, 1927, 16 S.

Kırım Türkleri etnograflarından Osman Akçoralı'nın Rusça yayınladığı "**Tatarskie Tamgı v Kırımı**" adlı eserindeki damgalar ile yukarıda bahsettiğimiz eserdeki damgalar mukayese edildiğinde pek çoğunun eski Türk damgalarıyla aynı olduğu görülecektir. Daha geç devirlerde çizildiği anlaşılan Roman tipi damgalar (veya şekiller) figür olarak Türk damgalarından farklıdır.

Son yıllarda Dobrulübskiy'in özellikle Bahçesaray-Çufutkale'de yapmış olduğu kazılarda çok zengin ve etnografik malzeme bulunmuş ve yörenin eski bir Türk yurdu olduğu yeniden vurgulanmıştır.

xxx

Yukarıda bir tebliğ süresine sığabilecek arkeolojik ve etnografik özelliklerinden bahsettiğimiz Kırım'ı 1991 ve 1992 yıllarında olmak üzere iki defa ziyaret ettim. Bu seyahetlerim esnasında Kırım'ın yüzde doksanını dolaşarak eski Türk yerleşim merkezlerini ve buralardaki eski Türk eserlerini yakından görerek incelemek imkânı bulabildim. Yetmişiki yıllık kültür ve insan katliâmından kurtulabilen bazı eserler, bugün üçyüzbine yakın Kırım Türkü'nün himâyesi altında onarılmakta, gelecek nesillere ata yâdigârı olarak sunulmaya çalışılmaktadır.

Kırım'da, bugün ayakta kalabilen veya orası burası dökülmüş olup ayakta kalma mücadelesi veren eserlerden bazıları şunlardır:

I. Bahçesaray'da:

1. *Han Sarayı* (Çifte minareli câmii ile sarayın bütün müstemilâtı; sarayın içinde, duvar ve kapı ile ayrılmış han mezarlığı; pek çok şehzâdenin mezar taşları ve sandukaları kırılmış, yıllarca toprak altında gizlenen dantel gibi işlenmiş bu sanat şaheserleri son zamanlarda yüzeye çıkarılarak temizlenmiş ve yerlerine dikilmiş; mezarlıkta iki türbe yer almakta; içi depo olarak kullanılmış; Gâzi Giray ve Kırım Giray hanların mezarları ve taşları beyaz mermerden olup üzerleri desenli, son zamanlarda temizlenip, çiçeklendirilmiş.)

Han Sarayı'nın bütün müstemilâtının dış ve iç duvarları çiçek, yaprak-dal ve tarihî Türk motifleriyle süslenmiş. Kapı, cumba, dolap gibi ağaç malzemeler oyma tekniği ile süslü olup, birer sanat şaheseri. Sarayın pek çok odası ayrı ayrı döşenmiş ve müze hâline getirilmiş. Kırım Türklerinin halı, kilim, madenî eşya, kap-kacak, beşik, yatak odası vb. gibi etnografik malzemelerini görmek mümkün.

Sarayın içinde beyaz mermerden, muslukları sökülmüş ve suları akmayan 3-4 çeşme yer almakta. Bunlardan birisi meşhur Rus şâiri Puşkin'in "*Bahçesaray Çeşmesi*" adlı şiirine konu olan çeşme. Çeşmelerin üzerlerinde kitâbeleri bulunmakta. Sarayın avlusu çok geniş ve içinde büyük havuzlar ile yaşları 200'ün üzerinde tarihî çınarlar hâlâ ayakta durmakta.

Müze olarak halka açık olan Han Sarayı Kırım Türklerinin şanlı geçmişlerini sergilemekte.)

2. *Tahtalı Câmî* (Ahşap olduğu için bu ad ile anılmakta. Son zamanlarda ibâdete açılmış.)

3. *Çufutkale'de Zincirli Medrese* (Türbeleri, ibâdethâneleri ve mezarlıkları tahrip edilmiş. Bazı türbeler tuvalete dönüştürülmüş. Şimdi bir tımarhâne olarak kullanılan bu tarihî medresenin durumu içler açısı. Bu medresenin açilen kurtarılması ve gerekli restorasyonunun yapılması gerekir. Rahmetli İsmail Gaspıralı da burada yatmakta.)

4. "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düstürünün yaratıcısı ve "Tercüman" gazetesinin kurucusu İsmail Gaspıralı'nın evi ve gazetenin basıldığı bölüm de son devir Türk anıtlarından.

II. Gözleve'de:

1. *1552'de Mimar Sinan tarafından yapılan câmî*. (Uzun yıllar bir ateist müzesi olarak kullanılmış. Câmî içindeki ve mihraptaki çiniler kırılmış ve bir örneği bile bırakılmamış. Câmîyi süsleyen bütün desenler ve hat örnekleri yok edilmiş. Mermer kitâbesi kırılmış olarak, uzak bir yerde bulunmuş ve onarıldıktan sonra yerine takılmak üzere câmîye getirilmiş. Câmî çevresindeki sandukalı mezarların baş ve ayak taşları kırılmış olduğu için demir çubuklarla birleştirilmiş. Tam karşısında bakımlı ve büyük bir kilise yapılmasına rağmen Gözleve Câmii Türk mimârî sanatının çok güzel bir örneği olarak ayakta durmakta ve 1992 yılında ibâdete açılarak dinî görevini yerine getirmekte.)

2. Gözleve'nin iç kesimlerinde, tek katlı küçük evlerin arasında kaybolmuş, yıkık-dökük bir Türk hamamı. Çatısı çökmek üzere. Duvarına, Türk hamamı olduğunu belirten bir plaket çakılmış. Kapalı olduğu için içeri görmek mümkün olmadı.

III. Eski Kırım'da:

1. *Özbek Câmii* (Özbekler tarafından yaptırıldığı için bu adla anılıyor. 1991 yılında, ilk ziyâretimde, restorasyonu yapılan bu küçük câmînin bütün duvarları içten kapkara idi. Bütün çiniler ve süslemeler tahrip edilmiş, mihrap pek çok yerden parçalanmıştı.)

Câmînin arka tarafında bulunan medresenin elle tutulacak tarafı kalmamış, pek çok yeri yıkılmış veya tahrip edilmiş.

1992 Temmuz ayında, ikinci ziyaretimde, câmi ibâdete açılmış ve genç-yaşlı Kırım Türklerini imamları arkasında namaz kılariken gördüm.)

2. *Baybars Câmii* (Mısır Memlûk Sultanı Baybars'ın adını taşıyan bu câmiden yalnız iki duvar kalmış. Yığılma taş ile yapılmış olan câmînin tabanı da blok hâlinde çıkarılmış ince taşlarla kaplı. Kırım Türkleri bu câmîyi de restore edeceklerini söylüyorlar.)

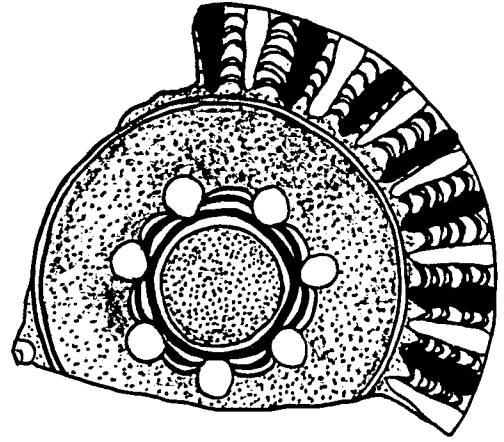
IV. Karasubazar'da:

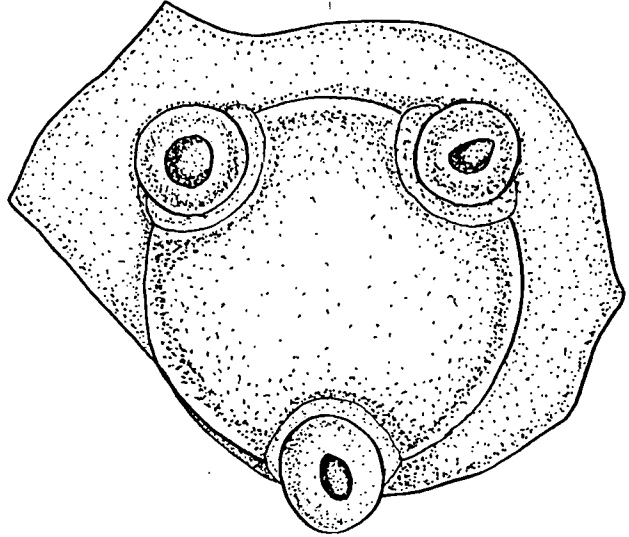
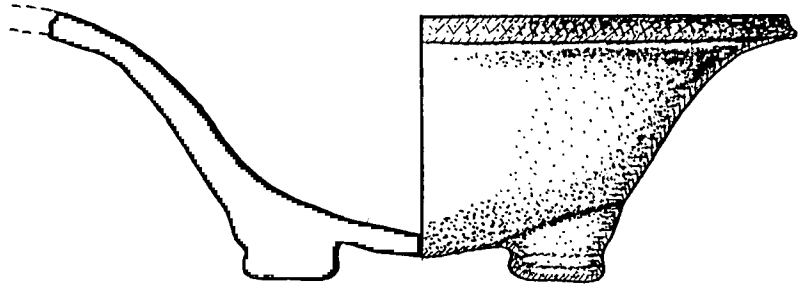
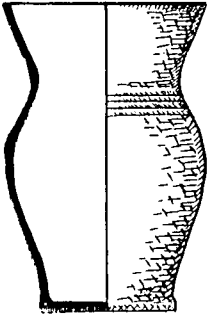
1. *Kervansaray kalıntısı* (Şehir merkezinde, bir parkın girişinde, yalnız iki hücresi kalmış. Hücreler demir parmaklık ile korumaya alınmış; kubbeleri, şimdilik sağlam.)

2. *Çeşme kalıntısı* (Aynı parkın içinde, muslukları koparılmış, suyu akıyor.)

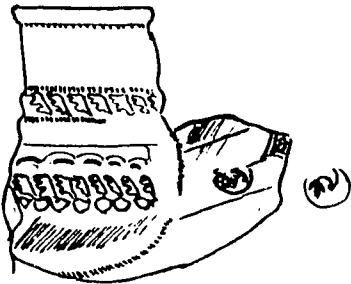
Tarihî ata yurdu Kırım'da bizim görebildiğimiz tarihi anıt ve kültür varlıklarımız bunlar. Belki daha ayakta kalabilen başkaları da vardır. Bize ve Kırım'a, ata yurtlarına dönen kardeşlerimizin bu eserleri kurtarmak ve yaşatmak milli görevimiz olmalıdır.

(A.O.Dobrolüsbkiy'den)

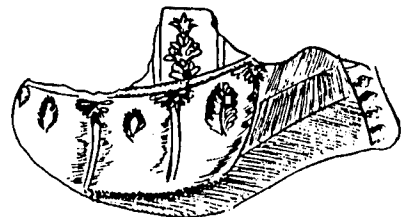
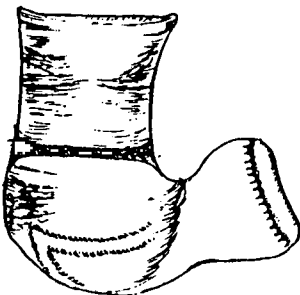
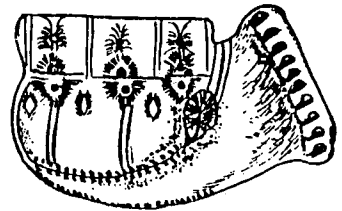
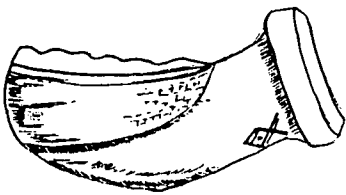
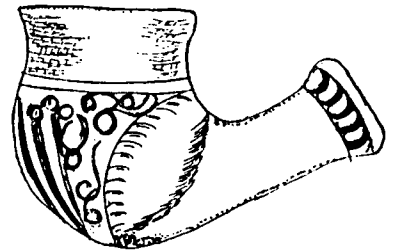

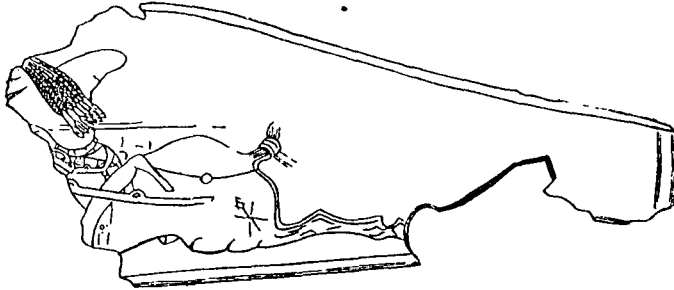
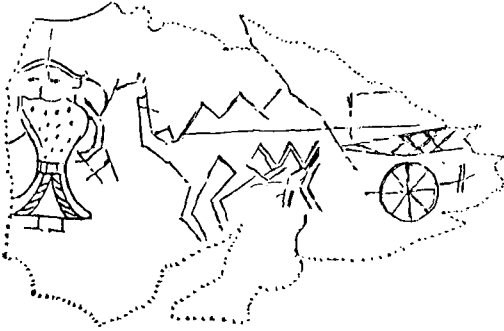
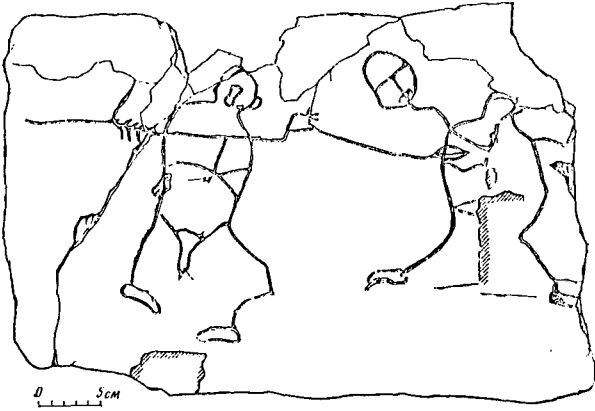
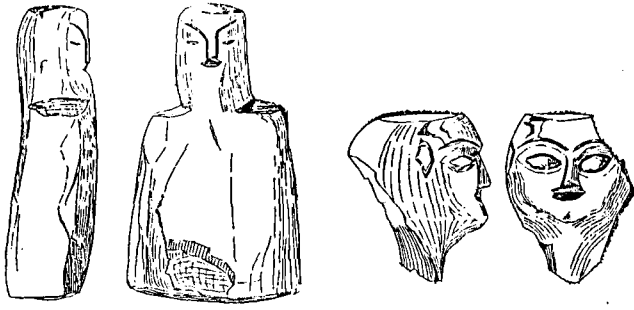

(A.O.Dobrolübskiy'den)

№ 3. K-90

1. Han Sarayı avlusundan cami ve minarelerin görünüşü.

2. Han Sarayı'nın giriş kapısı.

3. Han Sarayı'nda, fıskıyeli bir havuz ve çeşme. (Benzerleri Anadolu'da bol miktarda bulunmaktadır.)

4. Han Sarayı'nda "Bahçesaray Çeşmesi".

5. "Bahçesaray çeşmesi" kitabesi (Han Sarayı'nda).

6. Livadiya'da tarihi bir Türk çeşmesi.

7. Han Sarayı bahçesinde. (Saray müştemilâtının dış duvar süsleri dikkati çekmekte.)

8. Han Sarayı içinde,
işlemeli ağaç panolar.

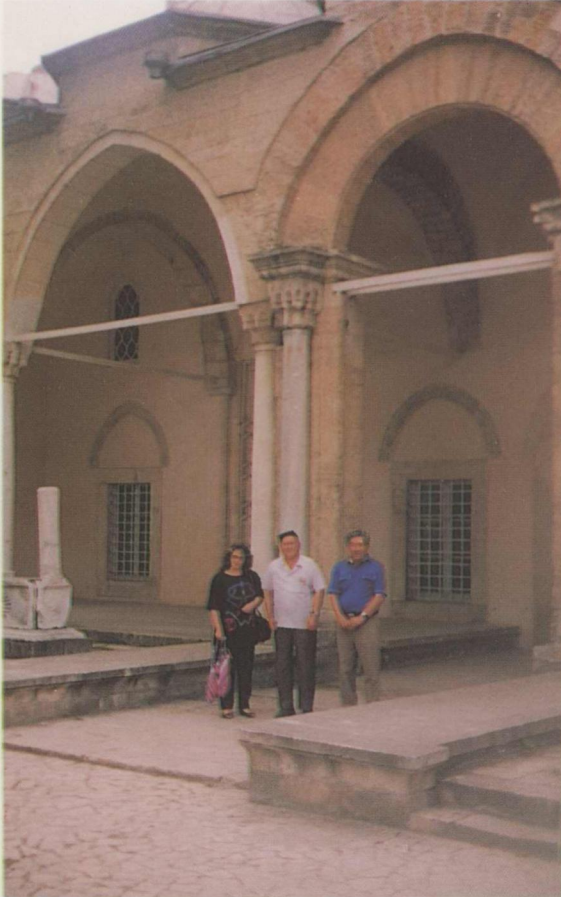

9- 10. Bahçesaray'da
Han mezarlığı (Han
Sarayı içinde)

12. Gözleve Câmii'nin mihrap ve minberi.

11. Gözleve'de, Mimar Sinan tarafından yapılan cami.

13. Eski Kırım'da Özbek Câmii.

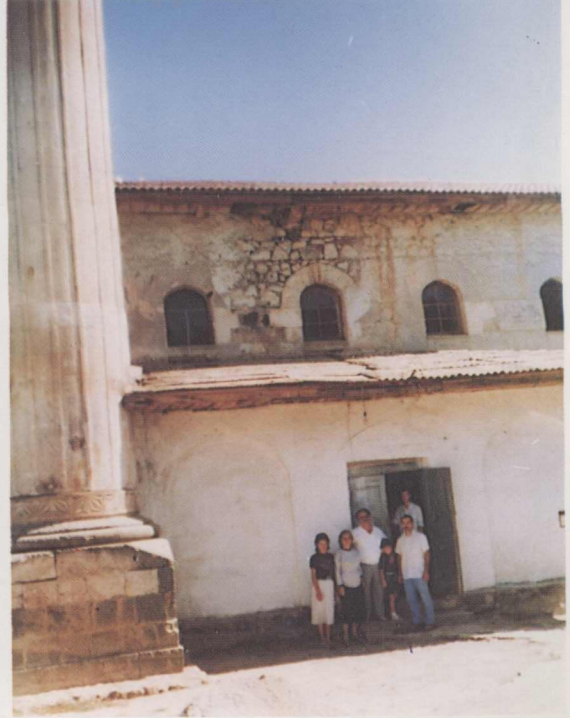

15. Eski Kırım'da Baybars Câmii'nden kalanlar.

14. Özbek Camii imamı Cuma ezanını okurken.

17. Gökgöz Câmii.

16. Gözleve'de Türk Hamamı.

18. Gökğöz Câmii içi.

